

33. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1943. – № 1.
34. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1944. – № 2.
35. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. док. и матер. / Под ред. В. Ямпольского. – М., 1985–1992. – Т. 1–6.
36. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. матер. конф. – М., 1985.
37. Спецборник Высшей школы КГБ СССР. – М., 1971. – № 2.
38. Судоплатов П. А. Разведка и Кремль. Спецоперации / А. П. Судоплатов. – М., 1996.
39. Фашистская разведка и её методы: сб. статей и матер. / Под ред. В. Минаева. – М., 1942.
40. Хаустов В. Н. Деятельность органов государственной безопасности НКВД СССР в предвоенные годы (1934–1941 гг.) / В. Н. Хаустов. – М., 1997.
41. Чебриков В. М. История советских органов государственной безопасности: [учебник] / В. М. Чебриков. – М., 1977.
42. Ямпольский В. П. Борьба органов государственной безопасности СССР с подрывной деятельностью японской разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1983.

Надійшла до редколегії 28.12.2012

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ»

Проаналізовано статті з теоретичних проблем джерелознавства, вміщені на сторінках наукового збірника «Історичні джерела та їх використання», з'ясовано їх місце в розвитку вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: джерелознавство, спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, теорія, класифікація джерел, науковий збірник «Історичні джерела та їх використання».

Проанализированы статьи, касающиеся теоретических проблем источниковедения, опубликованные в научном сборнике «Исторические источники и их использование», установлено их значение для развития отечественной исторической науки.

Ключевые слова: источниковедение, специальные (вспомогательные) исторические дисциплины, теория, классификация источников, научный сборник «Исторические источники и их использование».

Articles, concerning theoretical problems of source study, that were published on the scientific digest «Historical sources and theirs usage», are analyzing, theirs significance for the development of native historical science is defining.

Key words: source study, special historical (supportive) disciplines, theory, classification of sources, scientific digest «Historical sources and theirs usage».

«Історичні джерела та їх використання» – міжвідомчий збірник наукових праць з проблем джерелознавства, архівознавства та допоміжних (спеціальних)

історичних дисциплін, який став спільним виданням Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР (власне, й видавався з його ініціативи) та Інституту історії Української РСР. Це була своєрідна українська альтернатива всесоюзному науковому щорічнику «Вспомогательные исторические дисциплины», який з 1968 р. видавався Ленінградським відділенням Археографічної комісії АН СРСР. До речі, зазначений український збірник почав виходити навіть дещо раніше, ніж всесоюзне видання. Перший його випуск з'явився друком у 1964 р. Хоча Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін (1965 р.) рекомендувала перетворити цей збірник на щорічник, у силу певних обставин цього не вдалося здійснити. Збірник став типовим науковим виданням доби «хрущовської відлиги» і, що доволі симптоматично, майже одночасно з її закінченням припинив своє існування. Остаточо припинив видаватися збірник у ході розгортання антиукраїнських акцій, які в цілому суттєво загальмували процес дослідження джерел з історії українських земель у період середньовіччя та нового часу. Тож загалом протягом 1964–1972 рр. вийшло 7 випусків «Історичних джерел та їх використання». Тираж кожного з випусків становив лише від 1000 до 1200 примірників. Зараз, майже через 50 років після початку виходу, збірник став справжнім бібліографічним раритетом. Однак, незважаючи на це, він є доволі широко відоме і популярне спеціальне наукове видання серед учених, а окремі проблеми, які висвітлювалися на його сторінках, не втратили актуальності й зараз. Висновки ж, зроблені авторами окремих статей, мають непересічне наукове значення й зараз, що перетворює збірник на знакове явище українського історіографічного процесу.

До складу редколегії збірника «Історичні джерела та їх використання» входили відомі українські радянські історики й джерелознавці Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Катренко, В. Скорина, І. Гуржій. Відповідальним редактором останнього сьомого випуску, став В. Сарбей. На сторінках збірника зокрема були опубліковані спеціальні статті відомих радянських (і не тільки українських) істориків і джерелознавців Л. Пушкарьова, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, М. Котляра, В. Панашенко, Я. Полотнюка, О. Мацюка, О. Сидоренко, Я. Сеніка, В. Гавриленка, А. Генсьорського, О. Маркевича та багатьох інших. Переважна більшість публікацій присвячувалася конкретно-проблемним аспектам джерелознавства та допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, але в деяких з них автори піднімали й окремі теоретичні та методичні питання історичної науки і передусім її джерелознавчої складової. Збірник не мав жорстко усталеної структури. Наприклад, перший випуск містив передмову, а також відділи під назвами: «Статті», «Повідомлення» і «Замітки». Інші випуски (окрім п'ятого, тематично присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна) поділялися на рубрики. При цьому постійних рубрик у збірнику не було, а їх назви варіювалися залежно від тематики статей, що надходили до редколегії.

Протягом 1960–1970-х рр. традиційно джерелознавство, історіографію, архівознавство, археографію відносили до комплексу допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, а не виокремлювали їх як спеціальні галузі історичної науки або специфічні сфери знань. Найменування вказаного комплексу дисциплін як допоміжних історичних домінувало, але паралельно використовувався й термін «спеціальні» як дефініція для визначення специфічності їх предметного поля, особливостей джерельної бази та місця в системі історичної науки. Це знайшло своє відображення й на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання», оскільки його автори паралельно використовували обидва поняття («допоміжні» і «спеціальні»), іноді обґрунтовуючи власну позицію щодо цього. Загалом статті збірника присвячені проблемам джерелознавства й архівознавства, дипломатики й історії окремих установ, нумізматики, зброєзнавства, геральдики, сфра-

гістики та емблематики, палеографії, хронології й метрології, історичної географії, топоніміки й ономастики.

У рамках дослідження теоретичних аспектів історичної науки на сторінках збірника піднімалися й розроблялися проблеми визначення предмета та завдань джерелознавства та окремих допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Наприклад, у статті О. Компан була зроблена спроба окреслити предмет та завдання ономастики як допоміжної історичної дисципліни в історіографічному контексті [8]. При цьому авторка спробувала чітко розмежувати лінгвістичну та суто історичну складові цієї науки. В іншій статті В. Сидоренко на матеріалах з історії України XVI – першої половини XVII ст. розглянув предметну сферу зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни, а також у загальних рисах охарактеризував його джерельну базу [25].

У ряді статей встановлювалися і з'ясовувалися значення та наукова вартість окремих комплексів, груп, типів і видів джерел: скажімо, Литовських статутів (стаття Д. Мишка [16]); українських словників, написаних письменниками-полемістами і вченими-мовознавцями Л. Зизанієм, П. Бериндою та ін. протягом XVI–XVII ст. (публікація О. Компан [9]); адміністративних, судових і фінансових книг, створених на українських землях протягом XIII–XVIII ст., зі спеціальною увагою до особливостей методики їх вивчення (Я. Дашкевич [7]); подимних ревізій і реєстрів (М. Крикун [11]); своєрідного й оригінального описово-статистичного джерела ревізії 1692 р. (В. Пірко [19]); кінофотодокументів як специфічних історичних джерел (Л. Маркитан [13]); значення печаток міст для дослідження міської геральдики (О. Маркевич [12]); філіграней на документальних історичних джерелах з паперовими носіями (О. Мацюк [14; 15]); методики вивчення нумізматичних джерел та колекцій монет (М. Котляр [10]).

На сторінках декількох статей увага зверталася на проблеми класифікації джерел, періодизації історіографічної традиції в рамках опрацювання окремих наукових проблем допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Це, наприклад, стаття Я. Ісаєвича, в якій подана змістовна й продумана класифікація джерел щодо суспільно-політичної й культурної діяльності церковних братств України протягом XVI–XVII ст. [5]. Заслуговує на окрему увагу класифікація основних груп документальних матеріалів, які сформувалися внаслідок діяльності виконкомів Рад та їх управлінь і відділів за радянської доби, запропонована автором іншої статті І. Гарнагою [4]. У ній цілком аргументовано розподілено згадані джерела за виконуваними ними функціями на такі групи: 1) директивна (розпорядча) документація; 2) протоколи; 3) плани; 4) обліково-звітні документи; 5) актові матеріали; 6) заяви, запити і відповіді (матеріали листування) [4, с. 5].

Іншим радянським дослідником С. Пількевичем в окремій статті було визначено головні етапи в розвитку архівної справи в Україні протягом 1917–1965 рр. [18]. І. Бутичем була запропонована періодизація історіографічної традиції з вивчення історії української археографії [1]. Публікація стала своєрідним логічним продовженням уміщеної ще в першому випуску збірника статті на подібну тему Я. Ісаєвича [6]. Історію розвитку сфрагістики як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни спробував висвітлити Б. Ватуля [2]. Л. Проценко в одній зі своїх статей підсумувала внесок і визначила основні етапи у вивченні українськими радянськими істориками проблем палеографії, дипломатики і філігранології [21], а в іншій – розкрила значення актових книг для розробки багатьох прикладних питань хронології, метрології, топоніміки, палеографії, дипломатики та деяких ін. допоміжних історичних дисциплін [20].

Історія та історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. була доволі докладно досліджена у спеціальній науковій статті відомого історика й джерелознавця Віталія Олексійовича Гавриленка. Автор чітко вказав на основні періоди зацікавленості українських істориків зазначеного часу сфрагістичною

проблематикою [3]. На його думку, сфрагістика має бути виділена в окрему історичну дисципліну, а печатки повинні вивчатися як специфічні історичні джерела, як «твори прикладного мистецтва», які «дають багатий матеріал дослідникам палеографії, геральдики, нумізматики та інших історичних дисциплін» [3, с. 139]. Автор наголосив, що спеціальні сфрагістичні дослідження в українській історичній науці були започатковані О. Лазаревським, який присвятив вивченню печаток декілька своїх заміток. Важливим внеском у розвиток вітчизняної сфрагістики, на думку В. Гавриленка, стала праця Петра Єфименка «Юридические знаки», в якій заперечувалася теорія запозичення східними слов'янами знаків власності від сусідніх народів і доводилося їх стародавнє місцеве походження. Автор статті наголосив, що заслугою П. Єфименка було те, що він відкинув теорію запозичень і пов'язану з нею теорію культурних кіл та міграцій, у той самий час визнаючи культурні впливи і взаємозв'язки між народами, але не надаючи їм вирішального значення в розвитку сфрагістики. Окрім того, за визнанням В. Гавриленка, П. Єфименко одним із перших серед українських учених приділив спеціальну увагу вивченню методики геральдичних та сфрагістичних досліджень, застосував при вивченні печаток і пломб методи аналогії та історико-порівняльний. У той самий час, на думку автора статті, методологічні принципи цього дослідника були «декларативними», оскільки він потрапив «під вплив одного з напрямів буржуазної історіографії – позитивізму – і механічно переносить закони природи на суспільні відносини» [8, с. 141].

Проаналізував В. Гавриленко і наукові праці інших українських дослідників другої половини XIX ст. (О. Бодяньського, М. Костіна, Ю. Люценка, М. Біляшівського, В. Антоновича, І. Шараневича, М. Леопардова, К. Болсуновського). У результаті він зробив висновок, що «протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика оформляється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями» [3, с. 151]. При цьому саме в цей час суттєво розширилася проблематика досліджень, розпочалося вивчення не лише давньоруських і козацьких печаток, а й візантійських молівдовул, гем і скарабеїв, керамічних клейм і свинцевих пломб. Основними джерелами для наукових досліджень були архіви, археографічні публікації, але все більшого значення набували археологічні знахідки.

Окремі статті, опубліковані на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання», присвячені проблемам методики історичних досліджень. Так, О. Мацюк яскраво продемонстрував специфіку методики і роль філігранології у встановленні часу написання недатованих джерел [15]. Я. Дашкевич розкрив методику досліджень адміністративних, судових та фінансових книг як джерел з історії України XIII–XVIII ст. [7]. М. Котляр визначив принципи та окреслив методику складання нумізматичної карти України [10].

Проблеми методики й термінології палеографічних досліджень на прикладі аналізу пам'яток українського скоропису XVII–XVIII ст. ретельно дослідила відома дослідниця Віра Василівна Панащенко [17]. Авторка підкреслила, що визначення предмета та завдань палеографії у спеціалістів-палеографів не збігається і відноситься до числа дискусійних проблем історичної науки. На її думку, предмет цієї дисципліни має зводитись до того, що «палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їх історичному розвитку» [17, с. 88]. У той самий час дослідниця підкреслила, що палеографія як спеціальна історична дисципліна «має двобічний аспект дослідження» – теоретичний і практичний. До першого вона віднесла вивчення історії письма, як частини історії культури певного народу і одночасно частини історії світової культури. Другий же аспект дослідження включає оволодіння сумою практичних навичок, що дають можливість читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення.

Дослідниця звернула увагу на специфіку українського письма як предмета вивчення української палеографії. Вона зазначила, що це письмо на останню третину XX ст. було ще недостатньо досліджене, вказала, що література, окрім підрозділів в узагальнюючих працях з палеографії М. Щепкіна, Є. Карського, Л. Черепніна та наукового дослідження І. Каманіна, зводилась до декількох незначних за обсягом статей, спостережень та окремих знімків у збірниках зі зразками українського письма. Натомість важливість подальшого дослідження палеографії письма, на думку авторки, зумовлюється зростанням інтересу науковців саме до теоретичних узагальнень у цій галузі, підсилюється потребою розробки періодизації української палеографії «з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей» [17, с. 89–90].

В. Панашенко також зупинилась на певній невпорядкованості спеціальної палеографічної термінології. Вона запропонувала власні визначення таких загальноновідомих термінів, як устав, півустав та скоропис. При цьому дослідниця звернула увагу на те, що під поняттям скоропис у літературі ототожнюються дві різні палеографічні категорії – тип письма і почерк. Зокрема у статті проаналізовано визначення, дані цьому поняттю Л. Черепніним, М. Розовим та О. Шицгалом. Авторка також подала визначення таких палеографічних термінів, як лігатура, виносні літери, титло, в'язь, тайнопис. Серед новітніх вона виокремила термін «графема», під яким розуміє «окремих варіант зображення літери» [17, с. 91]. Кожен тип графема має численні форми, які протягом тривалого часу видозмінюються і деформуються, ведучи до появи нових графем. На думку дослідниці, спостереження за зміною форм графем може дати можливість виокремити стилістичні групи письма серед значної кількості індивідуальних почерків, а зміна типів графем може свідчити про новий етап розвитку письма.

Услід за французьким палеографом Ж. Маллоном та російською дослідницею Л. Кисельовою, авторкою кандидатської дисертації про курсивне письмо у Франції в XII–XV ст., В. Панашенко подала визначення деяких нових палеографічних термінів: дукт письма (послідовність, з якою писар накреслює елементи графема і напрям їх накреслення); модуль письма (розмір графем, їх ширина й висота з урахуванням пропорцій, співвідношення); кут письма (положення знаряддя письма щодо рядка); вага письма (характеристика письма «важкого» тобто, «масного», написаного м'яким інструментом та «легкого», написаного твердим знаряддям письма).

Загалом у статті В. Панашенко зазначено, що протягом 1950–1960-х рр. наука про письмо суттєво розширила свої обрії, в її рамках були порушені не лише конкретні теоретичні проблеми, а й питання розробки нової методики, нових палеографічних категорій, а також «нового визначення палеографії як дисципліни не лише допоміжної, а й значною мірою самостійної» [17, с. 92].

Чи не найбільш важливе місце серед публікацій, уміщених на сторінках «Історичних джерел та їх використання», посідають декілька статей теоретичного характеру визначного російського радянського історика та джерелознавця Лева Микитовича Пушкарьова. Знаменно і показово, що ці статті були не передруком з російськомовних видань, а спеціально написані для українського наукового збірника. Зважаючи на безумовний авторитет автора, його високий рівень кваліфікації та теоретичної ерудованості, цей факт безумовно сприяв поглибленню теоретико-методологічної рефлексії українських учених, певною мірою знімаючи з них своєрідний «наліт» провінційності і деякої незаангажованості та небажання працювати в рамках теоретико-методологічної проблематики.

В одній зі статей Л. Пушкарьов зупинився на характеристиці сталості форми історичних джерел і необхідності врахування цього при аналізі їх змісту, визначенні їх автентичності та вірогідності [24]. Основні положення цієї статті були

розвинені істориком в іншій статті на сторінках збірника «Вплив форми історичного джерела на його зміст» [23]. На думку Л. Пушкарьова, сталість форми історичного джерела сама по собі повинна завжди насторожувати історика, а її наявність важлива при визначенні сили традиції в джерелі, коли «вона в інших історичних умовах продовжує культивувати такі форми відображення і акумуляції дійсності, які давно вже стали надбанням минулого і нетиповими для нових часів» [23, с. 114]. У той самий час, згідно з твердженням ученого, хоч форма історичного джерела і визначається його змістом, вона має певну відносну самостійність. Вона тісно пов'язана з процесом відображення життя в історичному джерелі. Вплив форми на зміст у писемних джерелах спостерігається в тих випадках, коли вона в результаті свого розвитку достатньо визначилася і стабілізувалася. Автор переконливо довів, що на зміст впливає форма тих джерел, які мають усталений формуляр (актові джерела), усних (фольклорних) джерел, етнографічних джерел, мови (в топоніміці та ономастиці), речових джерел (щодо останніх це ще недостатньо вивчене), кіно-, фото- і фотодокументів. Це, на думку Л. Пушкарьова, за певних умов призводить до того, що під впливом форми джерело зображує історичну дійсність неповно, спотворено або упереджено [23, с. 115]. Подібне явище частіше трапляється у стійких формах джерела, які ніби застигли в своїх рамках і тому не здатні адекватно виразити зміну нового змісту. Це, на думку вченого, важливо враховувати, оскільки подібна властивість форми значною мірою визначає наукове значення джерела в цілому. У той самий час автор підкреслив, що дане явище – це не загальна закономірність, а лише окремих випадок, що виникає в особливому середовищі та за специфічних обставин. Частіше форма сприяє відображенню і втіленню в джерелі реальної дійсності і лише в окремих випадках позначається на його джерелознавчій цінності.

Високим науковим рівнем відзначається ще одна стаття Л. Пушкарьова під назвою «Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917–1968)» [22]. Вона стала своєрідним продовженням російськомовної праці вченого «Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XX вв.», опублікованої на сторінках «Археографического ежегодника за 1966 г.» У зазначеній статті Л. Пушкарьов визначив основні етапи на шляху становлення категорії «історичне джерело» у вітчизняному джерелознавстві. При цьому він виходив з того, що будь-яке визначення джерела відносне, оскільки всі вони неспроможні охопити не тільки його багатоманітність, а й характерні ознаки і властивості. Подібне твердження вперше прозвучало ще в підготовчих матеріалах Ф. Енгельса до «Анти-Дюрінга»: «Дефініції не мають значення для науки, тому вони завжди виявляються недостатніми. Єдино реальною дефініцією є розвиток самої суті справи, а це вже не дефініція. Для того, щоб вияснити і показати, що таке життя, ми повинні дослідити всі форми життя і зобразити їх у взаємному зв'язку. Але для повсякденного вжитку короткий перелік найбільш загальних і в той же час найбільш характерних відмітних ознак в так званій дефініції часто буває корисним і навіть необхідним, та він і не може шкодити, коли тільки від дефініції не вимагають, щоб вона давала більше того, що вона може виразити» (цит. за: [22, с. 16–17]).

Джерелознавець критично проаналізував визначення, запропоновані щодо категорії О. Лаппо-Данилевським, Л. Карсавіним, С. Жебелєвим. Цікаво, що в примітках та коментарях до власної статті історик зупинився й на аналізі визначень, запропонованих протягом 1920–1940-х рр. німецькими, французькими і деякими ін. західноєвропейськими істориками та методологами науки (В. Бауером, І. Бехером, А. Майстером, К. Якобом, А. Федером, дещо нижче – М. Блоком та Л. Февром) [22, с. 4–6, 10]. Знаменно, що оцінка внеску в теорію джерела, зроблена російськими істориками «старої» школи і західноєвропейськими вченими, зроблена Л. Пушкарьовим виважено, досить аргументовано, практично без будь-якої

упередженої заідеологізованості. Автор професійно полемізує зі своїми попередниками і сучасниками, доволі переконливо відстоюючи власну точку зору. Він знаходить у підходах інших учених позитивні моменти, а також відзначає суперечливі й неадекватні з його точки зору складові їх дефініції.

Л. Пушкарьов знайшов певні аналоги при визначенні категорії «джерело» з підходами іноземних дослідників у працях вітчизняних істориків, написаних у перші роки радянської влади (О. Добіаш-Рождественської та В. Пічети порівняно з французьким ученим Ш. Сеньобосом, одного з перших радянських істориків М. Авдєєва – з німецьким методологом Е. Бернгеймом). Він висунув певні застереження щодо доцільності й можливості використання при розкритті сутності терміну «джерело» таких категорій, як «матеріали», «фактичні матеріали», «залишки», «сліди минулого», «пам'ятки» [22, с. 6–7].

Відомий радянський джерелознавець також ретельно й доволі всебічно проаналізував визначення категорії історичне джерело, запропоновані А. Большаковим, А. Шестаковим, Г. Сааром, С. Биковським, у відомому підручнику з джерелознавства М. Тихомирова, в посібнику з джерелознавства історії середніх віків О. Люблінської, у праці «Что такое археология?» О. Альмарика і О. Монгайта. Певні зауваження Л. Пушкарьов висловив і щодо визначень, запропонованих відомим українським радянським теоретиком і методологом історичної науки В. Стрельським [22, с. 11–12]. Ним наведені й проаналізовані визначення, запропоновані І. Шерманом, В. Даниловим і С. Якубовською, С. Каштановим і О. Курносим. Досить детально він зупинився й на перебігу та змісті теоретико-методологічної дискусії в рамках вітчизняної науки, яка тривала протягом 1960-х рр. і торкалася, між іншим, і дефініції «історичне джерело» [22, с. 13–14]. Один із її учасників М. Макаров у статті «К вопросу о терминологии в источниковедении истории СССР» фактично зробив спробу повернутися до суб'єктивістського підходу О. Лаппо-Данилевського, дещо розширивши і змінивши його формулювання за рахунок визначення В. Данилова і С. Якубовської: «Культурно-історичною пам'яткою ми називаємо всякий реалізований продукт матеріальної і духовної діяльності людини, що несе на собі відбиток свого часу і відображає дійсність через призму соціально-економічних, політичних, естетичних та інших поглядів свого творця». На думку Л. Пушкарьова, незважаючи на, здавалось би, повноту, це визначення не може бути прийнятним: у ньому не враховано найважливішої сторони джерела – здатності давати можливість вивчати минуле людського суспільства, адже далеко не все, що збереглося від минулого, є джерелом [22, с. 13].

Л. Пушкарьов також віддав належне визначенням категорії «джерело», запропонованим М. Варшавчиком і С. Шмідтом. Але водночас він підкреслив, що всі дефініції, які «існують в радянському джерелознавстві, не можуть бути прийняті беззастережно, бо вимагають додаткового тлумачення тих термінів, якими вони визначаються» [22, с. 17]. На його думку, «все, що безпосередньо відображає історичний процес і дає можливість вивчити минуле людського суспільства, є історичним джерелом». Тільки таким широким визначенням можна охопити всю різноманітність форм, видів і різновидів джерел. При цьому така дефініція, на думку історика, включає в себе і вже відомі джерела, і ті, що виникають або перебувають в стадії становлення. Таке енциклопедичне визначення категорії «джерело» є одним із найбільш характерних не лише для вітчизняного, а й для зарубіжного джерелознавства навіть на сучасному етапі.

Загалом радянське джерелознавство розглядало історичне джерело як об'єкт, створений людиною на основі особистих, суб'єктивних образів реального, об'єктивного світу і розуміло під джерелом все, що безпосередньо відображає і втілює в собі історичний процес і надає тим самим можливість вивчати минуле людського суспільства. Однак це визначення вказувало лише на найістотніше в джерелі і не охоплювало всіх його сторін. Щоб всебічно розглянути джерело, слід

визначити його відмінність від дослідження, відтворити специфіку відображення в ньому дійсності, показати його як філософське поняття (розкрити об'єктивність, незалежність від свідомості історика-дослідника і у той самий час з'ясувати опосередкованість джерела), подати класифікацію джерел тощо. Одним із перших серед вітчизняних істориків все це доволі чітко усвідомив саме Л. М. Пушкарьов.

У цілому збірник «Історичні джерела та їх використання», незважаючи на дуже нетривалий час існування, відіграв доволі помітну роль у розвитку українського джерелознавства, архівознавства, археографії та спеціальних історичних дисциплін. Він був переважно орієнтований на розв'язання суто практичних питань та окремих прикладних аспектів цих спеціальних галузей і дисциплін. Однак у той самий час на його сторінках знайшли висвітлення й деякі теоретичні проблеми історичної науки. За нашими підрахунками у семи випусках збірника було опубліковано 151 статтю. Принаймні у 25 з них (це становить близько 16,5 % від загальної кількості) автори так чи інакше торкалися проблем визначення специфічних термінів, понять і категорій історичних дисциплін, класифікації різних груп, типів і видів джерел, історії становлення й розвитку окремих спеціальних галузей знань, періодизації й узагальнення існуючої історіографічної традиції з їх вивчення, методики й технології дослідження накопичених джерельних комплексів. Серед таких публікацій вагоме місце посіли праці В. Гавриленка, Я. Ісаєвича, О. Мацюка, В. Панашенко та ін. дослідників. Особливо ж важливе значення мають три статті відомого російського радянського історика, джерелознавця, теоретика й методолога історичної науки Л. М. Пушкарьова, висновки й узагальнення в яких не втратили наукової вартості й у сучасній науці. Тому, без сумніву, публікації в аналізованому збірнику заслуговують на більш глибоку увагу з боку дослідників-істориків нинішньої генерації.

Бібліографічні посилання

1. **Бутич І. Л.** Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр.). – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161–176.
2. **Ватуля Б. С.** З історії української радянської сфрагістики / Б. С. Ватуля // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 225–232.
3. **Гавриленко В. О.** Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст. / В. О. Гавриленко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 138–152.
4. **Гарнага І. В.** Каталогізація матеріалів виконкомів Рад та їх управлінь і відділів / І. В. Гарнага // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 3–14.
5. **Ісаєвич Я. Д.** Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в ХVІ–ХVІІІ ст. / Я. Д. Ісаєвич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 37–47.
6. **Ісаєвич Я. Д.** Українська археографія в ХVІІ–ХVІІІ ст. / Я. Д. Ісаєвич // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174–188.
7. **Дашкевич Я. Р.** Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в ХІІІ–ХVІІІ ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Р. Дашкевич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129–171.
8. **Компан О. С.** Ономастика як допоміжна історична дисципліна / О. С. Компан // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 54–64.
9. **Компан О. С.** Українські словники ХVІ–ХVІІ ст. як історичне джерело / О. С. Компан // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 24–36.
10. **Котляр М. Ф.** Принцип та методика складання нумізматичної карти УРСР (ІХ–ХІХ ст.) / М. Ф. Котляр // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 289–295.
11. **Крикун М. Г.** Подимні реєстри першої і початку другої половини ХVІІІ ст. / М. Г. Крикун // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 69–79.
12. **Маркевич О. В.** Значення печаток міст для дослідження міської геральдики / О. В. Маркевич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 246–254.
13. **Маркитан Л. П.** Кінофотодокументи як історичне джерело / Л. П. Маркитан // Там само. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 60–67.

14. **Мацюк О. Я.** Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI–XVII ст. / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 267–289.
15. **Мацюк О. Я.** Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 256–268.
16. **Мишко Д. І.** Перший Литовський статут і його історичне значення / Д. І. Мишко // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 14–24.
17. **Панашенко В. В.** До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. / В. В. Панашенко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 88–92.
18. **Пількевич С. Д.** Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) / С. Д. Пількевич // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 5–30.
19. **Пірко В. О.** Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст. / В. О. Пірко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 79–87.
20. **Проценко Л. А.** Актіві книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52–62.
21. **Проценко Л. А.** Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 190–200.
22. **Пушкарьов Л. М.** Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917–1968) / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 3–18.
23. **Пушкарьов Л. М.** Вплив форми історичного джерела на його зміст / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 114–122.
24. **Пушкарьов Л. М.** Сталість форми історичного джерела / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 31–40.
25. **Сидоренко В. О.** Зброезнавство як спеціальна історична дисципліна (за матеріалами України XVI – першої половини XVII ст.) / В. О. Сидоренко // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 269–279.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 93(99) «IX – XII»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІНГВІСТИЧНІ СКЛАДОВІ МОДЕЛЮВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИМИ КНИЖНИКАМИ ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОСТІ РУСІ

Проаналізовано роль лінгвістичних складових, які поряд з православними християнськими чинниками безпосередньо вплинули на створення давньоруськими інтелектуалами-книжниками концепції витоків державності Давньої Русі.

Ключові слова: Давня Русь, інтелектуальна модель, монахи-книжники, держава, Середні віки, лінгвістика, богослов'я.

Проанализирована роль лингвистических составляющих, которые вместе с православными христианскими факторами непосредственно повлияли на создание древнерусскими интеллектуалами-книжниками концепции истоков государственности Древней Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, интеллектуальная модель, монахи-книжники, государство, Средние века, лингвистика, богословие.

The active role of linguistic factors in collaboration with the Orthodox Christian components in the creation of the Ancient Rus' genesis model by intellectuals-monks is showed in this article.

Key words: the Ancient Rus', intellectual model, intellectuals-monks, state, the Middle Ages, linguistics, theology.